

ծածուած է: Առաջինն է էջ 271. «Քանզի ասաց ուրեմն փրկէին աշակերտ յաղագս ասացելոցն ի սրբոց մարգարեիցն՝ յաղագս ամենեցուն մեր փրկէին Քրիստոսի, որ այժմ յայտնեցաւ ձեզ ի ձեռն աւետարանելոցն առ ձեզ Հոգւով: Սրբով, առաքելոյ յերկնուստ, յոր ցանկան Հրեշտակք յառել Քանզի եւ որք յառելո՞ւ՝ զմեծն բարեպաշտութեան խորհուրդ իմացեալք, յորժամ ծնաւ ըստ մարմնոյ Քրիստոս, ... ստեին. քառք ի բարեունս Աստուծոյ»:

Հատուածիս մէջ ակնարկուած առաքելական խօսքն է Ա. Պետր. Ա 12, որ մեր թարգմանութեան մէջ հետեւեալ ձեւն ունի. «որք եւ յայտնեցաւ իսկ, զի ոչ թէ անձանց, այլ մեզ մատակարարք լինէին, նոցին՝ որք այժմ պատմեցան, այնքոք որք աւետարանեցին ձեզ Հոգւովն սրբով որ առաքելքն յերկնից, էւ ցաւոյնն Գեղեցիկն ըսէ՛ս զի Լէւիտոսն»: Արեւին ստորագծեալ մասը յունարենին մէջ սաւ ձեւով է. εἰς ὃ ἐπιθυμοῦσιν ἀγγέλοι παρὰ φύλου. ըստ այսմ յառել կը փոխանակէ հայերէնի Գեղեցիկ ըսէ՛ս զի Լէւիտոսն, բայց իմաստով անկէ բոլորովին հետեւ. թարգմանութեան է յն. παραχούσαι δεικνύν, որ կը նշանակէ 1. ծախել կարկառիւ բանի մը նայելու համար. 2. ծածուկ նայիլ, ծկլլալ. 3. հարեւանցի ակնարկ մը նետել:

Երկրորդ վկայութիւնն է էջ 99—100, ուր կ'ըսէ. «քառօրեին ահա թաղման, արտաքս յառնել առ հրաման ձայնի. կամ զգոյցտե յառել եւ ի տուրքինն ի գիշեր փոխել զսառս (իմա զտաւրերս) ամենայն»: Հետ յառել «կախուիլ» նշանակութիւնն ունի: Այս բառիս համար հրատարակչիւնք սա ծանօթութիւնը կուտան թէ «լուսանցութեամբ անկերծանել բառ, որի տառերն են ինքն... անկերծել»: Այս անկերծանել բառը անշուշտ յառել բառին մեկնութիւնն է եւ թուի թէ պէտք է կարգաւ «կախել անկերծել», այն է՝ առանց կապուելու կախուիլ, զամուսն ու կախուած մնալ:

(Եւրոպական)

Հ. Յ. ԱՃԱՌԻԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԲԻԻԻԶԱՆԳԻՈՒՆ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

(Եւրոպական)

Ընտանիկան յարաբերութիւններ:

Հոգմայեցեաց եւ Պարսից եւ երկու պետութեանց մէջ անընդհատ տորոզ թշնամական միտքը գծուար էր, որ երկու իշխող տանց մէջ ընտանիկան յարաբերութիւն հաստատել տար. սակայն եւ այնպէս կը յիշուին այսպիսի փորձեր:

Նախ յառաջ բերեմք զէպք մը, որ իբր թէ հինգերորդ դարուն սկիզբները պատահած ըլլայ: Պրոկոպիոս իւր Պարսկական պատերազմին պատմութեան ներածութեան մէջ կը պատմէ, թէ Արկադիոս մահուընէն քիչ մը յառաջ՝ իւր որդւոյն վիշնկին վրայ հոգեւոր մէջ՝ իւր կտակին մէջ Պարսից Յազկերտ թագաւորը (1027-1028, 399—420) մանկահասակ թէոդոսի ինամակալ դրած եւ անոր պաշտպանութեան մասնաւորապէս յանձնած ըլլայ: Յազկերտ ալ կտակին որոշումն իմանալէն ետեւ, թուղթ մը գրելով առ Ծերակոյտն, ոչ միայն իւր ինամակալութիւնն ընդգոյնուած է, այլ նաեւ ամբողջ կառավարութեան ժամանակ իւր բռնած խաղաղական ընթացքով վրան դրուած վստահութիւնը լիովին արգարացուցած է: Պրոկոպէն ետքը այս զրոյցը կը յիշէ թեոփանէս ժամանակագիրը, յաւելածով մը, թէ Յազկերտ իւր հաւատարմներէն մին, Անտիոքոս, Բիւզանդիոն խաւրած է, որ մանուկ կայսեր իբր ինամակալ եւ գաւառապետ օգնական ըլլայ¹, եւ թէ Անտիոքոս քանի մը տարիէն Պուղդերիպայէն վար առնուած է²: Աւելի յետագայն կեդրեւնա պատմագիրը, որուն յայտնի է թէ կարելի չէ հաւատարմ ընտելել, թեոփանէսի պատմութիւն վրայ կ'աւելցնէ, որ Արկադիոս Պարսից թագաւորին 1000 լիար ոսկի հրիտակ մը կ'ընէ ինամակալութեան յանձնառութեան համար³: Ահա կը տեսնենք, որ նախական պատմութիւնը լրջնացս ժամանակաց ընդարձակուած եւ զարգայաւած է, որով հաւատարմութիւնը տուժած: Արդէն իսկ Ալլաթիոս, որ Պրոկոպէն քիչ մ'ետքը գրած է իւր պատմութիւնը, պատմութեան տարակուսի տակ կը ձգէ: Իբր իբր իւր ժամանակ տարածուած համարալ կը յիշատակէ, զոր բաց ի Պրոկոպիոսի պատմութենէն, ուրիշ պատմական աղբիւր մը չէ հաստատեր⁴: Ինքն իսկ հազիւ հաւատարմ

¹ Պրոկոպիոս Պ. Պ. Ա. 2 (13. 14):

² թեոփանէս 80: Պրոկոպի հետ համապայմանութիւնը կը հետեւէ հետեւեալ զարեւաճներէն. «ըն եւ լի վայելաց (Յազկերտ) ի խաղաղութեան լիւր Հոգմայեցի: — զերծոյց (թեոդոսի) զարքայութիւնն — մի որ դաւ ինչ մանկանն իրէիցն»: Զարմանայ է որ թեոփանէս *καυχήσας* բառատուրութիւնը կը գործածէ փոխանակ յն. *ἐπίτιμος* (սա ինամակալ) բառին:

³ թեոփանէս 82. Թէ թեոփանէսի 98 եւ Մալաղասայ թով 361 յիշատակուած ներքինին՝ առաջնորդ (Protopositus) եւ պատարի Անտիոքոսը, որ Յիսթիոս տանն ընդհրէ ինկաւ, այն պարսիկ Անտիոքոսն ըլլայ, ընդգոյնել չէ:

⁴ Կեդրեւնա (սպ. Բոն) 508:

⁵ Ալլաթիոս (սպ. Բոն) 264: «Գ զրոյցք եւ — համարս այս յանձնեց — ի զի հարեալ եւ բանիք պատմութեան չէ գիտեմ եթէ յառաջ բերեալ ինչն այս հանգամանքը»:

կը համարի, որ կայսրը օտար եւ բարբարոս լինումի ժողովրդեան մը մեծին այնպիսի մեծ վստահութիւն ցոյց տուած ըլլալ, եւ Պրոկոպիոսին զԱրկադիոս գովելը այն իրողութեան կը վերագրէ, որ Պարսից արքան իւր խաղաղասեր դրացի ընծայեցուց ինքզինքը: Նորագոյն պատմագիրներ ալ Ագաթանգիոսի քննադատութեան հետեւած եւ Պրոկոպիոսի գրչոյցը իրաւամբ իւր անհաւատարի դատապարտած են¹: Որչափ ալ իշխանը օրէնքներէն բարձր էր, այսու հանդերձ հռոմէական իրաւանց սկզբանց եւ հայեցողութեանց հետ ամենեւին չէր միաբաներ օտար վեհապետի մը իւր որդւոյն ինամական անուանուիլը: Նորչափ ալ անհաւանական է, որ Բիւզանդիոնի մէջ թող տային, որ պարսկին մէկը մանուկ կայսեր դաստիարակ գրուի: Եթէ Պրոկոպիոսի պատմածը իւր անպատմական կեցեցանքէն քոկնքը հանենք, առ առաւելն կը մնայ այն հնարաւորութիւնը, թէ Արկադիոս իւր կառակին մէջ որդին Պարսից թագաւորին բարեպաշտութեան յանձնած կրնայ ըլլալ²: Աւելի հաւատարմ արժանի է ուրիշ զրոյց մը, որ Նոյնպէս Պրոկոպիոսէն առած է իւր ծագումը³:

522 էր. Բիւզանդիոնի մէջ կայսերական գահը նստած էր Եղիստիոս, Պարսից վրայ կ'իշխէր Ժերոնիմոս Դաւառ (Καβαδῳς, 488—531), Հռովմայեցոց ամենէն զարհուրելի անոյեանը, որոնց հետ տարիներէ ի վեր պատերազմի մէջ էր, թէպէտ եւ այս միջոցին զինագաղար էր⁴: Իւր սրտին ցանկութիւնն էր մոռնելէն վերջը երիցագոյն որդիներն անցնելով⁵ իւր սիրելի խոսքով որդւոյն ապահովել գահին յաջորդութիւնը⁶. Եւ որովհետեւ ոչ միայն անոնցմէ այլ նաեւ ուրիշ շատերէն կը կասկածէր, որ իւր ծրագրին դէմ ընդգնեն, որոշեց կայսեր օգնութիւնը ապահովել: Ուստի դիմեց անոր⁷ առաջարկութեամբ մը, որ ասուգիւն տարորինակ էր, այսինքն՝ խաղաղութեան գնդին դիմաց զխոսքով որդեգրել: Առաջարկութիւնս իսկզբան կայսեր եւ անոր եղբորորդւոյն ու կարգեալ յաջորդին Եղիստիմիոսու շատ անործելի երեւցաւ, բայց իւր խորհրդակները եւ պալատան գանձապետը

(Quaestor sacri palatii) Պրոկը, մեծապէս զգուշացուց զինքը: Պարսից թագաւորին առաւ ջարկութեան մէջ կայսեր եւ պետութեան լարուած թակարարի մը հոտն առաւ, վտանգը մասնակիչ ըրաւ, թէ պարսիկ որդեգիրը իւր Եղիստիոսի օրինաւոր ծառանգը, կրնայ ամենէն աւելի եւ Նոյն իսկ իւր եղբորորդիէն յառաջ կայսերական գահը պահանջել, եւ խորհուրդ տուաւ միայն երեւութապէս այս խնդրով զբաղել, յանձնաւ կատարներ խաւերը Պարսից հետ խաղաղութեան համար բանակցելու, մէկալ կողմանէ ասոնց յայտարարել, որ բարբարոսի մը որդեգրութիւնը կերպական յիշատակագրով (անշուշտ այսու կը հասկըցուի իշխանական հրովարտակ մը) կարելի չէ որ տեղի ունենայ, այլ զենքով ու զարդով (Adoptio per arma): Թէ այսու ինչ կը հասկըցուի, պայծառ չէ գիտցուի. թերեւս չենք սխալի. ընդունելով որ այս ըսուածը հարուստ զենքերու ընծայատուութեան մը կը բաղկանար, որով պարզեւ առուն պարգեւատուին հետ զինակցութեան եւ տեսակ մը ընտանեկան անդամակցութեան մէջ կը մտնէր, առանց ասկէ կերպական որդեգրութեան իրաւական ազդեցութիւնները հետեւելու⁸: Պարսից յանձնակատարները իրենց եղած այս առաջարկութիւնը իրենց իրենց ինքնակալին անպատուաբեր բան մը՝ մերժեցին, բանակցութիւնները ապարդիւն մնացին եւ խոսքով, որ արդէն դէպ ի Բիւզանդիոն ծախալ ելած էր, չինախնդիր ոգւով ունայնաձեռն ետ դարձաւ: Այսչափ Պրոկոպիոս:

Մատանայի պատմածը՝ թէ լոկ հետաւագիւտ կեցեցան էր, չէ կրնար ըսուիլ: Պատմած իրողութիւնները այնպիսի մերձաւոր անցեալի մը կը պատկանէին, որ ի վիճակի էր զանոնք իմանալու եւ ստուգութիւնը հետազոտելու:

Բաց ասկէ կարելի չէ տարակուսիլ, որ Պարսից թագաւորը մտադիր էր եւ ձեռնարկած, որ իւր որդին կայսեր հետ կապակցութեան մէջ մտնէ, ինչպէս նաեւ տարակոյս չի վերցըներ, որ Եղիստիոս եւս իւր ծանրապէս առած եւ զայն գործադրելու ելած էր, ի հարկէ ոչ թէ մասնաւոր իրաւական որդեգրութեան ձեւով⁹ ըստ հռոմէական իրաւանց եւ Նոյնին ծառանգական իրաւանց հետեւութիւններով¹⁰: Սակայն Պարսից

¹ Բրէքէ Տէյման, ապա Հուսթինյան, Եպիփէլ, Նեոլլ եկէ:

² Նեոլլ եկէ. Aufsätze zur pers. Geschichte 103, կը յիշու. 418 հաստատուած խաղաղութեան գաղտնիքի մը վրայ, որուն գոյութիւնը եւ չիքցայ հաստատուէ:

³ Պրոկ. Պ. Ա. 11 (50) ղ. 2:

⁴ Թէպէտեւ 167 կրնանք ապահովաբար 522 տարին իշխել որ այս դէպքերը Եղիստիոսի երրորդ տարին կը զնէ:

⁵ Կաւաթ որդւոց վրայ, Նեոլլ եկէ, Ցաբարի 75, 76, խոսքով հանրամատչելի Անուշիրվանն է:

⁶ Պրոկոպ Պ. Ա. 11 (54). “ու եթէ արձանագիր յիշատակարանօք, այլ զինուք եւ զարդուք պատերազմի զին յորդեգիրս բարբարոսք”:

⁷ Հետազոտարական է այս սովորութեան համար ուրիշ անգիր դէպքեր գտնել:

⁸ Որդեգրութեան օրէնքները Cod. Just. II. 47. 10-11. Նորագոյն ժամանակներէ եւ:

թագաւորն ուլ, որուն ծանօթ ըլլալու էին հռոմէական որդուները, առնշուա՛յս բանին ծանրակշռութիւն չէ տուած, եւս առաւել դիտում ունեցած չէ, այս ճամբով հռոմէական պետութիւնը եւ կայսերական գահը գրաւելու: Իւր բաղձաքնն էր կայսեր եւ իր որդւոյն մէջ կապ մը հաստատել, որուն զօրութեամբ անկա երաշխաւորութիւն մը պիտի տար, ասոր՝ պարսկական գահը ելլելուն եւ եթէ հարկ ըլլար, գնելով ալ օգնելու էր: Էրապարակական գործողութեամբ տրուած՝ Որդի կայսեր, պատուոյ տիրուողը զինքը լիովին գահէն թողուր: Բայց առաջարկ մը, որ զինքն իւր ցած բարբաբուս կը ներկայացընէր, հարկաւ իւր ունայնապարծ մեծամուտութիւնը վերաւորելու էր՝

Մինչեւ ցայժմ հռոմէական քաղաքագիտութիւնը սկզբունք դրած էր չխանութիւլ, Պարսկաստանի ներքին խնդիրներուն, որ պակաս չնչան անցնալ ժամանակները: Այս պատճառաւ ալ շատ բնական էր, որ Յուստինոս այս հիմանց վրայ յեցած՝ Պարսից թագաւորին բաղձաքնն կատարել յանձն չառաւ, զոր ի դուրս գնելով կրնար վտանգաւոր խառնաշփոթութեանց առիթ տալ: Եօթնասուն տարի վերջը՝ Մուսրիկ կայսրը Պարսկաստանի մէջ այսպիսի միջամտութիւն մ'ընելու ելաւ եւ մինչ առաջին խորհրդին չեղողցին ինքզինքը կայսեր որդի կոչել, անոր համանուն թոռն թոյլ տրուեցաւ: Խորհով Բ, մականունամբ Ապրուէլ, այսինքն յաղթող, հորը Որմզդի սպանուելէն ետքը՝ 590 գահ ելաւ արաբոյ կարգի անկապտա պարագաներու ներքեւ: Որովհետեւ Արեւելեան հռոմէական պետութեան հետ պատերազմը կը տեւէր, որուն բանակները պարսկական սահմաններու մօտ կեցած էին, բայց աւելի գէշնան էր, որ Իրանի ամենաբաւ զօրավարներն պաշտան վաճառքի իրեն դէմ գնեք առած էր եւ իւր հետամուտ թագը ինքն գրաւել կը ձգտէր: Իւր զօրքերէն լքեալ՝ ստիպուեցաւ խորհով ժառանգութիւնը թողուլ ու փախչել եւ հռոմէական հողի վրայ պաշտպանութիւն եւ պատարան փնտռել: Արարական Էրապարկէն, ուր իւր ընտանեաց հետ տեղւոյն հրամանատարին քով ապաստան գտած էր, խոնարհական նամակաւ մը կայսեր դիմեց, հայեցելով անոր օգնութիւնը,

իւր փրկիչ եւ օգնող բժիշկ՝ Պարսկաստանի կարօտութեանց մէջ՝ իւր դեսպանաց միջոցաւ, որոնք կայսեր առջեւ իւր դատը պիտի պաշտպանէին, իրեն օգնականութեան գին՝ խաղաղութիւն հաստատել եւ երկու ծանրակշիռ վայրերու, ստեպ յիշուած Դարաս ամրոցին եւ հայկական Մարտիրոսաց քաղաքին յետ դարձուիլ խոստացաւ, որոնք յառաջգոյն հռոմէական ստացուածք էին Պարսից անցած: Միեւնոյն ժամանակ Ղահամ եւս, որ խորհրդին փախչելէն վերջը մարտաքաղաքին եւ պարսկական արքունի ամրոցին տիրած էր¹, Մուսրիկիոսին հրապարհ առաջարկ մ'ըրած էր, եթէ չէզոք ձեար, որով կայսրը շատ նպատակաւոր դիրք մը ստացած էր, այսպէս ըսելով համար իրեն գատաւոր երկու կողմնակցութեանց մէջ վճիռ կտրել ձեռքն էր: Իւր կամքէն կախում ունէր Պարսկաստանի մէջ իրաց ինչպիսի կերպարանք ստանալը: Որոշեց խորհրդին թեր ելլել, կայսրը պարսաւուած է, պետութեան շահն ըստ բաւականի յառաջ քշած չըլլալուն համար, իւր օգնութեան համար պէտք էր, կ'ըսուի, լաւագոյն պայմաններ դնել²: Կարծենք յանրաւր: Որովհետեւ ձեռք բերածը բաւականաչափ նպատատար էր: Այնչափ ատենէ ի վեր ցանկացած խաղաղութիւնը ստացաւ, որուն մեծապէս կը կարօտէր, Դանուբէն յառաջ խաղաղող Աւարաց եւ Բուլղարաց զինակալները համար, խաղաղութիւն մը, որ առաջին անգամ էր, որ առանց հարկատուութեան եղանակաւ կատարուած գրամական հատուցման տեղի կ'ունենար եւ ասիկ զատ կորուստեալ երկիրներն եւս կը ստանար. Պարսկաստանի փնտով եղած ուրիշ երկիրներու պահանջում մը նոր գտնութիւններու դուռ կը բանար: Ինքզինքը խորհրդին կողմը որոշելուն ամենէն ծանր պատճառն էր իւր հակակրօնութիւն, ապստամբին եւ յափշտակարիշն՝ ընդդէմ որդեաւոր ժառանգին թիկունքը ըլլալու: Ինքը, որ ինքզինքը յուսանեալ հարստութեան օրինաւոր ժառանգ կը նկատէր³, չէր կրնար այս դեպքիւ մէջ օրինա-

¹ Թեոփիլ. 4. 11. (169): Թուշման անտարկոյս վաւերական է, որուն վկայ է մանաւոր վերաւորութիւնը ուր խոսք կ'ըսուի, որ ծաղիցը տօն արձան արձան (ստուգ բարեւոյ հնչաւոր էն): Սկիզբը յիշատակած ենք արքուն. 42-րդէն 1908-րդի. էջ 374-375:

² Դեսպանին ընդարձակ ճառախօսութիւնը (Թեոփիլ. 4. 13 (174)), ի հարկէ հեղեմակին մտացածին օրքերն է:

³ Թեոփիլ. 4. 14 (179): Մերկը եւ Յիզրիւի բանը մը գաւառները թողուլ կ'առաջարկէ:

⁴ Առապէս Նեոյիցէն եւ Գիլցեր:

⁵ Նախապէս թեման խնդիր չըլլած կ'իմացուի Թեոփիլ. 4. 15 (216): Կ'ուրան զանքը հաւատարմաստեղ:

⁶ Յիզրիւի Գուստինոս Բ. ի որդեգիրն էր: Մուսրիկը երբ յաղթող որոշուած էր եւ իւր փեսան:

¹ Թեոփիլ. 167-168. Պրոփիլի պատմածը համառօտիւ յառաջ կը բերէ, բայց կ'աւելցնէ թէ Պարսից թագաւորը խառնաշփոթութիւնը յանձն առնուլ խաղաղ համար ապագան է. Կոնստ. կ'ըսէ նաեւ. Ջոնաստ 14. 2. սակայն խորհով Կոնստ. անեւ լաւագոյն էր եւ խառնաշփոթ պէտք չուներ: 3 Յաջորդէն համար աղբիւրն է Թեոփիլակոստ Սիմակաստէսի գիրքը:

բիւզանդեանց սաստիկ վատմարանալու ժամանակները, ամենավերջին Պալէոլոգներու օրով կը հանդիպէր, որ քրիստոնէայ իշխանուհիներ տաճիկ սուլթաններու ապարանքները կը փոխադրուէին: Ահա ասկէ կը տեսնուի, որ Արեւելեայց այս պատմութիւնը անհաւատալի է եւ պատմական արժեքէ զուրկ: Կայսեր դուստրը իբր Իրանի դշուի ներկայացնող առասպելը թիւրեւս անկէ ելած է, որ ժողովրդական զոյցը լըմով ացս ժամանակաց «գոսորով որդի կայսեր» փոխած է «խոսրով փեսայ կայսեր» ազգականութեան:

ՅՈՒՍՅՆ ԻՆՈՒՍ ԵՒ ԽԱՍՐԱՎ Ա.

532ի մշտնջենապու խաղաղութիւնը:

Իբր Բուստինիան իւր մօրեղբօր Բուստինուի մահունէն վերջը 1 Աւգոստոս 527 իրր միահեծած տէր հռովմէական կայսերական գահն ելած¹, պետութիւնը արդէն երկար տարիներէ ի վեր Պարսկաստանի հետ կռուի մէջ էր:

Այս պատերազմին պատճառները անցնալ հին ժամանակներու մէջ պրպտելու է: Թեոդոս Մեծին եւ Պարսից (Վահրամ—Վրամ) Թագաւորին մէջ 387 հաստատուած խաղաղութեան դաշինքը, որ Հայաստանի բաժանումի վրէ բունած երկարամեայ երկպառակութիւնը կը բաժնար², Արեւելքի մէջ խաղաղութեան երկարատեւ շրջանի մը սկսելուն աւետիսը կու տար. այս խաղաղութիւնը տեւեց ամբողջ հինգերորդ դարու ժամանակահատիւը: Միայն երկիցս խաղաղութիւնը Թեոդոս փոքրի ատեն պատերազմական կնճռոտութեանց հանդիպեցաւ, որ շուտով լուծուեցան³: Սակայն վեցերորդ դարուն սկիզբէն երկու արեւելեան պետութեանց քաղաքական յարաբերութիւնները փոխուեցան եւ սկսաւ ժամանակ մը դժուրակ եւ երկարաձիգ կռիւներու որ կարճատեւ կամ երկարաժոյն զինադադարներով մինչեւ տասնութներորդ դարուն առաջին կէտը ձգեցան եւ երկու տերութիւններն ալ այն աստիճանի ուժեղացան, որ իսլամի բուռն տարածման կարող չեղան դիմադրել: Պարսկաստանն Արաբացու աւար ինկաւ եւ Արեւելեան-Հռովմ Պարսից պատերազմէն յաղթական ելլելով հան-

դերձ՝ իւր Աֆայի եւ Աֆրիկէի գաւառները անոնց ձեռքը թողուց:

Նոր պարսկական պատերազմին պատճառը դրամի խնդիր մ'էր: Եռաւաջօրէն դրուած դաշինքներու մէջ Պարսկաստան յանձն առած էր՝ երկու պետութեանց շահուն համար, ամբողջնելու պահանջը կուսկական կապալները, կասպեան դրուքը (πύλα Κασπία) կողմէ, որպէս զի յայնիդր կասպից թագաւորական շրջող վաշկատուն ցեղերու յառաջնադարացութիւնն արգելուի, իսկ Հռովմ ասոր փոխարէն ինքզինքը պարտաւորած էր, Պարսկաստանի դրամական նպաստ մը տալու⁴: Այս վճարը զոր Հռովմայեցիք սկսած էին իբրեւ ամթաղի հարկատուութիւն նկատել, երկար ժամանակէ ի վեր զանց առնուած էր՝ կրկին ու կրկին ազդարարութիւններէ ետքն ալ: Սակայն գործունեայ եւ պատերազմաւոր կուտ թագաւորը (Καβάδης կամ Κωάδης 491—531) հաստատուն միտքը դրած էր՝ չհրաժարիլ այն բանէն, զոր իւր իրաւունքը կը համարէր: Աստի Անաստաս կայսրմէ դրամական օգնութիւն պահանջեց, անշուշտ անվճար մնացած տուլութեանց իբր փոխարինութիւն, սակայն կայսրը այս բանն մերժեց, որով 502 պատերազմ բացուեցաւ, որ երկար զինադադարէ վերջը՝ կաստ Բուստինուի գէմ յաւաք տարաւ եւ մինչեւ Բուստինիանու առաջին տարիները ձգեցաւ⁵: Որոշիչ հարուածներ եւ ոչ մէկ կողմէն տրուեցան: Միջապետքի եւ Հայաստանի մէջ փոփոխ բախտով կռիւներ եղան, Հռովմայեցւոց մէկ յաղթութեան կը յաջորդէր պարտութիւն մը, այնպէս որ մարտնչողները հաւասարակշռութիւնը գրեթէ չէին կորնցնել: Պատերազմական գործողութեանց կից կ'ընթանային այն փորձերը, որով կը ձգնէին խաղաղութեան դաշն կապել, դեսպաններ Բիւզանդիանէն Տիւրքիան եւ հակառակ՝ կ'երթնեւեկէին թղթակցութիւններ ըստ երեւութիւն բարեկամական հաւասարեքներ տալով իրարու, կը փոխանակուէին, ի վերջոյ բանակցութիւնները Պարսից արքային յամառութեան եւ անհնարին պահանջումներուն առջեւ կը խորտակուէին⁶:

Իբրեւ ուրիշ կերպարանք առին երբ կասաւ արարու ծերունիներուն մէջ Ապրիլեմբեր 531 վախ-

¹ Արդէն 1 Ապր. 527 գահակից էր, այս պատճառաւ ալ անկէ սկսեալ կը հաւուծ իւր կուսակցութեան տարիները:

² Տ. Գիւտերոք, Հռովմ, Հայաստան:

³ Ս. Մարտի, 421 եւ 441 տարիներու մէջ:

⁴ Լիւթու de magistr. III. 52, 53 (244, 245). Պրի-ֆ. Հակոմ. 31 (289. 4. 145):

⁵ Այս պատերազմին վրայոր փոխանակ այլըս. տ.

Պրի-ֆ. 99. Ա. 7 (35 մլ.):

⁶ Անք. Ա. 15 (80. 81):

ճանցաւ եւ իւր որդին խոստով Սասանեանց
գահն ելաւ¹:

Կ'արժէ կայսեր եւ արքայից արքային անձին
եւ նկարագրին վայր ամբարկ մ'աճախել: Եռուս-
տինիան ոչ իւր մարդ, ոչ ալ իւրեւ վեհապետ
մեծ էր²: Եթէ նոյն իսկ ի նկատի չառնուիք
Պրովոպի իւր Anecdotes-նու մէջ լի ատելու-
թեամբ ու չափազանցութեամբ այն նկարագրու-
թիւնները, կայսեր պատմական պատկերը նկարա-
գրի ծանր թերութիւններով արատաւորուած է:
Ստոյգ է կրնար խորդախ, խիստ, նոյն իսկ անա-
գորոյն ըլլալ, իւր արքունեաց համար ըրած
շուայտութիւնները, մեծածախ շինուածքները,
ինչպէս նաեւ մշած բազմաթիւ պատերազմներուն
ծախքերը, տերութեան ելեւմուտքը սպառնցին
եւ բնակեաց վրայ տուրք տալու կարողութիւն
ալ չհնարուցին: Ոչ գիցազն էր ոչ ալ զօրավոր,
անձնական քաջարութիւն կ'երեւայ լծէ
չունէր³: Այսու ամենայնիւ արդարութիւնը կը
պահանջէ, որ ձանձնաբ լծէ Եռուստինիանու կա-
ռավարութեան հազուագիւտ տաղանդ մ'ունէր,
որ աշխատելու անխնդ ուժին եւ մէն մի գործոց
ճշգրիտ հասկըցողութեան հետ միացած՝ զինքը
ստակ կ'ընէր տերութեան կառավարութեան
զանազան ծիւղերը վարդաքննելու եւ յառաջա-
ցնելու⁴: Բացարձակ միապետի իշխանութեան
ու գրից գիտակցութեամբ լցուած⁵, իւր կենաց
գլխաւոր նպատակն ու ամենէն էական պարտքը
կը նկատէր հռովմական տիեզերական իշխանու-
թեան կրօնական միութիւնը վերահաստատել
եւ այս գաղափարին լրացման համար պատրաստ
էր ամենամեծ զոհաբերութիւնն իսկ յանձն
առնուլ: Ճարտար գիւտնադէտ ըլլալով՝ բովան-
դակ պարագաները կիտէր յօգուտ գործածել
եւ իւր վարձաներն մտանալ, եթէ ոչ բռնու-
թեան, գէթ նեղութեան ու կաշառքի ծախով:

Մարգաճանաւութիւնը եւ փորձառու-
թիւնը իրեն սորվեցուցած էին, ճարտարութեամբ
այնպիսի ոյժեր ձեռքի տակ ունենալ, որ ամենէն
աւելի կարող եւ ատակ էին եւ ըստ պարագայից
ախելիճ իսկ, մարդ կը, որ այս ինչ ինչ յատկու-
թիւններով զինքը կը գերազանցէին, բայց ինքը

գիտէր զանոնք այնպէս մը վարել, որ իրմէ կա-
խուժ ունենային միշտ եւ իւր կամքէն չեղէին⁶,
իւր յանգուգն ու գործունեայ ամուսինը, այն-
չափ արհամարհուած Թէոփոսն, իւր որդողու-
թեանց ու յարողութեանց մէջ մեծ մաս ունէր:
Ինչպէս ալ դատաստան կտրուի Եռուստինիանու
վրայ, այն ատոյգ է, որ ինքը կը գերազանցէ իւր
բոլոր նախորդները, որոնք Թեոփոս Ա.էն վերջը
կայսերական գահի վրայ բազմեցան:

Իսկ խոսքով նկատմամբ, որուն Արեւելեայը
Անուշիր վան, այսինքն «անմահ հոգի», յոր-
ջորջները տուած են⁷, երկու հակառակ կողմերէ
կը քաղենք մեր տեղեկութիւնը: Պարսիկ եւ
արաբ աղբիւրները, ինչպէս Ֆիրդուսի, Տաբարի
եւն իւր մէջ կը նկատեն ժողովուրդը, երջան-
կացնող իշխանի մը գաղափարականը, իւր
արդարութիւնը, քայլութիւնը եւ պատերազմի
բախտը կը փառաբանեն, իւր կառավարութիւնը
կը պանծացուի իրր ամենաբերանահաւտ ժամա-
նակը, զոր Իրան եւ իւր ժողովուրդը վայլած է:
Լիովին հուսատարիմ աղբիւրներ կը վկայեն, որ
իւր տերութիւնը դէպ ի արեւելք եւ հիւսիսային
արեւելք տարածած է, գնուորականութիւնը
նորոգ կազմակերպած, ամբողջ հարկատուու-
թեան մէջ բարենորոգում եւ արդար կարգա-
ւորութիւն խղճած, նոր քաղաքներ ու ճամբաներ
շինելու հոգ տարած, միով բանին ներքին
կառավարութեան մէջ բարեփոխութիւններ
մուծած է⁸:

Ուրիշ է Բիւզանդացուց վճիռը: Ասոնց
նայելով, խոսքով ամենասոսկալի եւ անհաշտ
թշնամին է իրենց, որմէ ամէն չարիք կարելի է
սպասել ու հետը անհնարին է տեսական իտա-
ղադրութիւն հաստատել: Մասնաւորաբար Պրո-
կոպիտ ամենախիստ վճիռը կ'արձակէ անոր դէմ.
զանկա կը նկարագրէ իւր կեղծաւոր, անագորոյն,
արծաթասէր եւ ատակտութեան, երգեցողութեան
թեան եւ նոյն իսկ ամէն ամսեմալի գործողու-
թեանց. իւր ձեռք բերած յարողութիւնները
բոտ ինքեան ոչ լծէ իւր քայլութեան, այլ
յարափոխութիւն բախտին պարտական է: Ազգաթիւն
այնչափ միակողմանի եւ նախապաշարեալ չի
խօսիր. գոնէ խոսքովին մեծամեծ յարգու-

1 Անդ Ա. 21 (109):

2 Թեոփոսն 174 Վալի 6 թէյպ կը կոչէ. նմանապէս
Կոստ. Պրովոպի. Բ. Բաւ. Կարգաց Բ. 42 (644. հրտ. Բ.):

3 Նեփա կոչուած սպասամբութեան ասուն բռնած
զիրը գոնէ անձնական քաջութիւն ցոյց չի տար:

4 Laques de mag. III. 48 (248). «Կարժնադոյն քան
զամենայն թագաւորս»:

5 Ազաթիտ Ե. 14. (306). «Նախ իսկ եւ ստալին»
զի այսպէս ասացիք — եղջյր անուամբ եւ գործողը զանձն
փահճեման տէրք:

6 Իւր զանազան պատմութեաներուն արժէքը ճշգրտ-
համար մասնաւորապէս գրուածք մը կը պակսի. Քանի մը
բան կը գտնուի Ch. Diehl-ի այս գործին մէջ. Justinien et
la civilisation byzantine, Պարիս 1901, 73 ժ.:

7 Անուան ժողով. Անուշիր, Տաբարի 130:

8 Անդ 241 ժ. Ֆիրդուսի 6, 139 ժ. 378 ժ.:

9 Պրովոպիտ Պ. Ա. 23 (114-119). Բ. 10 (193).
«Էր այդ գոնեայ յոյժ» եւն Anecd. 119. «Բոյսք բարոյց
նորա էին յոյժ շարք»:

թիւները կը խոստովանի, որոնցմով Պարսից նախնի եւ նորագոյն թագաւորներուն մէջ աւելանալու ու ամենամեծը հանդիսացաւ: — Իրօք Պորկոպի ստատուսաց մէկ բաւական մասը հիմ կրնայ ունենալ, որոնց վրայ աւելցընելու է ամբարտաւանութիւնը եւ ինքնապարծ յանձնապատասխանութիւնը, բայց նկարագրի հայոց դարու վրած պակասութիւններէն շատերը արեւելեան բունպետի մը նախատիպ պատկերը կը ստուերացնեն եւ պարսկական անգային նկարագրին կը համապատասխանեն: Այսու հանգիւրձ նշանաւոր իշխող ու Սասանեան հարստութեան ամենահայտնի թագաւորն էր: Գիտցաւ արեւմտեան մտաւոր մշակութեան արժէքը գնահատել: Եթէ նոյն իսկ առասպել ըլլայ յունական փիլիսոփայութեան մէջ խորամուխ ըլլաւ, բայց իրողութիւն է, որ հռոմէական պետութենէն վտարուած Նոր-պղատոնականաց ապաւէն ըրա՝ Տիարսը եւ ջերմապէս բարեխօս եղաւ Եւստինիանոսի, որ անկասկածաւս ետ դառնալ կարենան իրենց հայրենիքը¹:

Եւստինիան եւ խորով, ահա երկու ինքնակաշիւքը, որոնց կամքէն կախուած էր իրենց ժողովոգոց եւ ամբողջ Արեւելքի բախտը՝ գրեթէ 40 տարի շարունակ:

Թեպէտեւ յայտնի պատերազմի մէջ՝ բայց երկուքն ալ, Բասիլեւսը եւ Շահին-շահը, պատճառներ ունէին խաղաղութեան դաշինք դնելու: Եւստինիան, վրան զի վանդալաց դէմ արդէն պատարտուած ծրագիրները գործադրելու միտք ունէր, զոր միայն այն տառն կրնար, երբ ապահով ըլլար, որ արեւելեան սահմանապծերու վրայ հանդարտութիւնը կը տիրէ. իսկ խորով, որովհետեւ իւր գահին վրայ ինքզինքն ամուր չէր տեսներ եւ ստիպուած էր գահին հետամուտներուն ու ներքին խռովութեանց դէմ մարտնչել²:

Գեո Կաւատ շինած՝ հռովմայեցի բանագնացներ, Ռուփինոս պատրիկը եւ Հերմոգենէս պաշտամանց մագիստրոսը, հռոմէական բանակի տղը երեւցան եւ անոր մահուան լրոյն վրայ՝ զօրավարները իրօք ալ դադրեցուցին թշնամութիւնները, որպէս զի պատգամաւորները կարող ըլլան Տիարսի արեւելքն երթալ: Պրոկոպիոս՝ թագաւորին հանդէպ ասոնց ցուցուցած վար-

մունքը կը նկարագրէ իրենց ոչ շատ արժանաւայել, վրան զի մինչ կը բանային խաղաղութեան դաշն կապել նպատակաւոր պայմաններով, իրենք անոր պահանջները յեշտանալով ընդհանրապէս հարկադրուեցան: Շատ անգամ բանակցութիւնները ընդմիջել հարկ եղաւ Բիւզանդիոն հորցում ընելու համար, բայց ի վերջոյ միաբանութիւն եղաւ եւ խաղաղութիւնը 532/533 տարուան ընթացքին մէջ հաստատուեցաւ³: Գեոս պանները դրուած դաշինքը Բիւզանդիոն բերին, եւ Եւստինիան, որուն կենքը քիչ մը յառաջ ծանօթ կրկնէր խռովութեամբ, Նիկիա ապաստամութիւն անուանուած, մեծապէս վտանգուած էր, աւելի յօտարութեամբ դաշինքը վաւերացուց, քանի որ այսուհետեւ Ափրիկէի նկատմամբ իւր ծրագիրները ազատ համարձակ կրնար ի գլուխ տանել:

Որոշ ժամանակի մը համար Պարսից հետ դաշն կապելու քայլով արդող ստորութեան հակառակ, այս անգամ ժամանակամիջոց մը նկատուանալով, այս անգամ երկու պետութեանց մէջ անվերջ խաղաղութիւն, ειρήνην πέρας οὐχ ἔχουσιν — մշտնեղնաւոր խաղաղութիւն — տիրելու էր, պերճաբանութիւն (Flosculus) մը, որ, ինչպէս փորձը ցուցուց, երկար տևողութեան երաշխաւորութիւն չուուաւ⁴: 31 տարի յառաջ սկսած պատերազմը այժմ վերջ գտած էր. Պարսիկն էր որ այս խաղաղութեամբ յաղթական կ'ելէր, ինչու որ պայմանները հռոմէացեաց համար ոչ պատուաբեր եւ ոչ մասնաւորաբար նպաստաւոր էին: Մինչ երբեմն պատերազմին առիթ տուած էր դասպան կիրճերուն համար սահմանուած բարդուած դրամն զաջումը, այժմ Եւստինիան ստիպուած էր յանձն առնուլ ամենախիստ պայմանը, այսինքն մէկ անգամէն իւր խաղաղութեան գին եւ միանգամայն իւր անվճար նպաստից հատուցում, հաշուել տաւորութիւն հազար լիտր ոսկի խիստ տուրք⁵ (տասը միլիոն մարկէն աւելի):

¹ Բանակցութեանց վրայ ա. Պրոկ. Պր. Ա. 22 (111-114): Պրոկոպիոս բացայայտ կ'ըսէ. կայսրը կառավարութեան կենցաղը տարին, իսկ այս տարին կը սկսէր 1 Ապրիլ 532:

² Պրոկոպ. Պր. Ա. 22 (111-114). Բ. 4. 5 (165-171): Ըստ Մարգարէտի, Ժաման. 477. խաղաղութիւնը իւր թէ ոչ ոչ տէր 7500 մարտիցի հազար, ուստի մինչեւ երկու ինքնակաշիւք կենաց վերջը կրնան եւ բայց առիւթ ստացի ի կենար ըլլալ:

³ Պրոկ. անգ. δέκα καὶ ἑκατὸν μετρηθῆσθαι. — Ոսկի իւրը 913. 59 մարկի արժէք ունէր, Marquardt, Röm. Staatsverwaltung, Բ. 70:

⁴ Ագաթեան Գ. 29. (271). «Երբ իւր բազմութեւն եւ մեծամեծ յայտ — եւ անոցց զանոցց զամենեւորներ, որ յառաջ քան զնա թագաւորեցին ի վերայ Պարսիցի»:

⁵ Հմտ. մանրամասնութեան համար Ագաթեան Բ. 28 (126 սլ.):

⁶ Պրոկ. Պր. Ա. 23 (114 սլ.):

ներկորդ կետը կը հայեր Դարաս բերդին՝, որ հռովմական Միջնագետաց մէջ՝ Մծմնայ դիմաց, գրեթէ Պարսից սահմանագիծը կը շօշափեր։ Թեոդոս Բ. ի Պարսից Յազնեւոյ Բ. Թագաւորին հետ 441 դրած դաշինքով մը, երկու կողմերն ալ ինքզինքնին պարտաւորած էին իրենց սահմաններուն վրայ նոր ամրութիւններ չկառուցանել։ Սակայն Անաստաս կայսրը այս դաշինքին հակառակ՝ ցայտմբայ Դարաս քաղաքը զօրեղ ամրութիւններով շրջափակեց եւ զայն Պարսկաստանի դէմ կարկառեալ՝ միշտ երկիւղ ազդող յարձակման ու պաշտպանութեան կայան մ'ըրաւ։ Գաւառին հրամանատարը Միջնագետաց դուքսը, հոն հաստատած էր իր նիստը։ Պարսից սեղ Պարսից կողմանէ դանգաճեալ եղան դաշնաց եղծուեցուն դէմ եւ պահանջուեցաւ ամրութեանք քանդում։ Խոսքով այժմ Հռովմայեաց հոգեւորդ պնէպ Գրեգոր, որ բաւականացաւ այնու, որ Հռովմայեցիք յանձն կ'առնէին դուքսին հրամանատարութիւնը Դարասէն ուրիշ սեղ փոխադրել։ Հետագայ ժամանակներն ալ Դարաս ինքիւրը կուրի աւարկայ մնաց միշտ։ Դաշնաց մէջ յայտնի որոշուած էր, որ պատերազմի ժամանակ փախուած վայրերը ետ դարձեւելու են։ Դժուարութիւններ եղան բանակցութեանց ատեն՝ լազիստանի (լազիկա, հին կողքիս) մէջ Պարսից գրաւած տեղերը թող տալու վրայօք, վասն զի Խոսքով այս տեղերը չէր ուզեր ձգել։ Գուստինիան, որուն՝ Խուսինոյ ինքզոյ նիւթ կապմով այս կէտին վրայ անձամբ տեղեկութիւն տուած էր, զեղեւիլ սկսաւ, ի սկզբան տեղի տալ կ'ուզէր, բայց յետոյ իւր հրահանգը ետ կոչեց, այնպէս որ քիչ մնացած էր խաղաղութիւնը կ'աւարտէր, վերջ ի վերջոյ թագաւորը տեղի տուաւ եւ յանձն առաւ թողուլ լազեան վայրերը։ Այս բանն Հռովմայ համար թանկագին յաղթութիւն մըն էր, վասն զի գէթ ասով իրօք ծանցուեցաւ, որ լազիկա հռովմական շահու շրջանակին մէջ կ'իյնար եւ պէտք էր Պարսից ազդեցութենէն դուրս հանել։

Այսչափ են այս դաշնաց Պրոկոպի հաղորդած պայմանները։ Մաղաղաս ժամանակագիրը անսոքով պայմանաւորում մ'ալ կը յիշատակէ, որուն համաձայն երկու ինքնակալները զերար ոչ միայն իւր եղբայր պիտի նկատէին, այլ նաեւ

միաբանած էին հարկ եղած ատեն փոխադարձաբար իրարու դրամով ու զէնքով օգնել։ Ասոր համեմատ դաշինքը լոկ խաղաղութեան դաշնաւորութիւն չէր, այլ միանգամայն կերպական նիզակակցութեան դաշն։ Այնպիսով սակայն ընդունուի, որ Պրոկոպ ճիշդ ալ պայմաններուն այս ամենածանրաշխուհը անիշատակ թողուցած ըլլայ։ Եւ ինչպէս։ Այնքան Գուստինիանոս Գութեացոյ դէմ պատերազմ ըրած ատեն պարսկական օգնութիւն պահանջելու ելլել, կամ Խոսքով իւր դաշնաց զօրութեամբ, կրնար Հռովմայեցիներէն թիկունք պահանջել, տուրաններ բարբարոսաց դէմ իւր ձեռնարկութեանց ժամանակ։ Մաղաղաս բաւական անվստահելի հեղինակ մըն է եւ քանի որ աւանդած լուրը շատ անհաւանական կ'երեւայ, բացարձակապէս մերժելի է։

Վեցերորդ դարուն հռովմական պարսկական պատերազմներուն աւարին գործողութիւնը 532—533 խաղաղութեամբ կը վերջանայ։

(Հարաւստի)

Գ. ԳԻՆՏԻՐԻՐ

ԼԵՁՈՒՄՈՒՆԿԱՆ

ՈՒՆԵՑ ԳՈՐԾՈՐԾՈՐԾՈՐԾ

(Հարաւստի)։

Գ. Լ. ՈՒՄ Զ.

Այնպիսի բանաւորներն են, որոնք

47. Նախորդ գլխուն մէջ ներկայացուած բանաւորները, մանաւանդ առանձնները, լուրջ եւ հրամայական չեղտ մ'ունեն։ Փորձառութեան, հասուն գաւառուներէն բխող զարգացման են անոնք, գեղեցիկ եւ փայլուն բայց ցուրտ։ «Պատուեալ զՅայր քո եւ զմայր» պատուիրանին նման «Ինչքը կեցիք ուր շատ ապրիս»։ Սակայն երբ ծերունին, դեռահասի մը բարի եւ աւարքնական մէկ արարքին վրայ ուրախացաւ, յուզուած, «ապրիս» կ'ըսէ, խանդաղատանքի եւ օրհնութեան միավանկ երգ մը հնչեցուցած

1 Դարասի վրայ Գ. Մաղաղաս 399, Պրոկ. de aedif II. 10 (210. 220), Պ. Բ. 10 (49), Լի. դոս demagist. III. 46 (241)։

2 Պրոկ. Պ. Բ. 22 (111), 6 τὸν ἐν Μεσοποταμίᾳ οὐρανοῦ ἄστρον.

3 Պրոկ. Գ. Բ. 22 (111).

1 Պրոկ. Գ. Բ. 477. «Գի թէ պէտք իցն ընդիւր եւ կենց միեանց թիկունք եղցին անիւր»։

2 Գուստինիան Պարսից հետ կրնար խաղաղութիւնը կը յիշէ 16 Գ. Բ. 533 թ. Եւսեբիոս «ἡ δὲ ὁμοφωνία» սահմանադրութեան սկիզբը. սակայն Θεοδοῖκος յաղթական յարմարեց առանձն չէ համարական։